

Research Papers

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाची कार्यप्रणाली

प्रा.निलिमा राजाराम मिरजकर

M.A,M.Phil,NET

रत्नागिरी .

ikLrkfod

स्वतंत्र्याच्या नजीकच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान समजली जात होती.महाराष्ट्राच्या शेती व संलग्न क्षेत्राचा वाटा १९७०-७१ ते १९९०-९१ या काळात १८.६५%वरून १७.९% पर्यंत घसरला तर पुढे २०११ मध्ये हे प्रमाण १३.०५% इतके घटले.ह्याचा परिणाम म्हणजे अन्नधान्याच्या लागवडीखालील क्षेत्रात घट होऊन व्यापारी पिकांखालील क्षेत्र वाढत आहे.सुमारे ७.२९ लाख हेक्टर जमीन शेती क्षेत्राहून बिगर शेती क्षेत्राकडे वळवली गेली आहे.केंद्र सरकारच्या विशिष्ट पिकांना अनुदान देण्याच्या योजनांमुळे पिक पध्दतीतील बदलांना चालना मिळाली आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाच्या कार्यप्रणालीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेतीक्षेत्रातील अनेक समस्या लक्षात घेऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ व्हावी यासाठी सरकारने हि योजना सुरु केली.

महाराष्ट्र राज्याने गेल्या दशकात फलोत्पादन क्षेत्रात लक्षणीय वाढ झाली आहे.राज्यात भाजीपाला लागवड सुमारे ४.०० लाख हेक्टर ,मसाला पिके १.६९ लाख हेक्टर,फुलपिके ०.०९ लाख हेक्टर इतके आहे. महाराष्ट्र राज्य हे नियंत्रित वातावरणातील शेती ,सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा वापर तसेच अनेक फळपिके आणि भाजीपाला पिकांच्या लागवडी ,उत्पादन तसेच निर्यातीमध्ये देशातील आघाडीचे राज्य आहे.देशात फलोद्यान क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान जाहीर केले.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाची सुरुवात ८जुलै २००४ रोजी झाली मात्र अभियानाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी सन २००५-०६ या वर्षापासून झाली.भारतातील १८ राज्ये व ४

केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये ह्या योजनेची सुरुवात करण्यात आली.ही योजना केंद्रसरकारने १००% अनुदानावर सुरु केली.महाराष्ट्रामध्ये देखील हि योजना राबविण्यात आली.ह्या योजनेमध्ये केंद्र सरकारचा ८५% व राज्य सरकारचा १५% वाटा अशा संयुक्त सहकार्याने राज्यात योजना राबविण्यात येते.

शोधनिबंधाच्या मर्यादा :

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान योजने अंतर्गत नवीन फळबाग लागवड तसेच जुन्या फळबागांचे पुनरुज्जीवन केले जाते.सदर अभियानामध्ये विविध घटकांसाठी २२ योजना आहेत.सर्व योजनांच्या अभ्यासासाठी अनेक मर्यादा असल्याने केवळ क्षेत्रविस्तार या घटकाचा शोधनिबंधामध्ये आढावा घेतला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश:

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत क्षेत्रविस्तार योजनेचा अभ्यास खालील उद्दिष्टांवर आधारित आहे.

- १.राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाचे उद्देश व कार्यपद्धती यांचा अभ्यास करणे.
- २.अभियानाचे उद्देश,मापदंड व लाभार्थी जाणून घेणे.
- ३.फळबाग लागवड योजनेमुळे होणारया क्षेत्रविस्तार,उत्पादन व उत्पादकता यातील बदलांचा अभ्यास करणे.
- ४.अभियानांतर्गत दिल्या जाणारया वित्तीय मदतीचा आढावा घेणे.

शोधनिबंधाची अभ्यासपद्धती:

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत होणारया क्षेत्रविस्तार योजनेचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम माहिती संकलन पद्धतीचा वापर केला आहे.सदर माहिती संकलनासाठी विविध संदर्भ,लेख,ग्रंथ,कृषी मंत्रालयाद्वारे प्रसारित विविध आकडेवारी, नियतकालिके, वर्तमानपत्र, इंटरनेट इ.चा वापर केला आहे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाचे उद्देश:

- १.वैविध्यपूर्णकृषी हवामान विभागानुसार प्रादेशिक अनुकूलता व गरजा लक्षात घेवून त्या त्या प्रदेशातील फलोद्यान क्षेत्राचा संशोधन ,तंत्रज्ञान,प्रक्रिया,पणन सुविधा यांच्या माध्यमातून समूह पद्धतीने सर्वांगीण विकास करणे.
- २.शेतकरयांचे आर्थिक राहणीमान उंचावणे व आहारविषयक पोषणमुल्ये वाढविणे.
- ३.अस्तित्वात असलेल्या फलोत्पादन विषयक योजनांमध्ये समन्वय साधून एकरूपता आणणे.

४.पारंपारिक उत्पादन पद्धतीची आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाशी सांगड घालून तंत्रज्ञानाचा विकास व त्याचा प्रसार आणि प्रचार करणे.

५.कुशल आणि अकुशल विशेषता: बेरोजगार तरुणांकरिता रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

६.सन २००५-२००६ ते २०११-२०१२ या अभियानाच्या कालावधी अखेरपर्यंत फलोत्पादन क्षेत्राचे उत्पादन दुप्पट करणे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान धोरण:

१.उत्पादक ते अंतिम उपभोक्ता पर्यंत फलोत्पादनाच्या विनियोगासाठी उत्पादक ,काढणीत्तोर हाताळणी,प्रक्रिया व पणन व्यवस्था व उपभोक्ता यामध्ये योग्य साखळी निर्माण करून उत्पादकांना अधिकाधिक मोबदला मिळेल असे पहाणे.

२.उत्पादन, काढणीत्तोर हाताळणी,प्रक्रिया व पणन यामध्ये संशोधन व विकासाच्या माध्यमातून तंत्रज्ञान विकसित करून त्याच्या वापरासाठी प्रोत्साहन देणे.

३.खालील माध्यमातून फलोत्पादन क्षेत्रविस्तार व उत्पादकता वाढविण्यासाठी .

अ)पारंपारिक पिक पद्धतीकडून उच्च मुल्यांकित फलोत्पादन पिकांच्या उदा.फळपिके,द्राक्षबाग,फुलशेती,भाजीपाला पिके इ.च्या लागवडीस प्रोत्साहन देणे.

ब) उच्च मुल्यांकित पिके घेण्यासाठी योग्य तंत्रज्ञानाचा शेतकर्यांमध्ये प्रचार करणे.

४.पॅक हाऊस,राईपनिंग चेंबर,शीतगृह,नियंत्रित वातावरणातील साठवणूक गृह यासारख्या काढणीत्तोर सुविधा तसेच मुल्यवृद्धीसाठी प्रक्रिया सुविधा आणि पणन अशा प्रकारच्या सुविधा स्थापन करणेसाठी अर्थसहाय्य करणे.

५.संशोधन आणि विकास,प्रक्रिया आणि पणन या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या खाजगी अथवा सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांमध्ये राष्ट्रीय - प्रादेशिक - राज्य तसेच स्तानिक स्तरावर समन्वय,एकात्मिकता आणि एकरूपता आणून तसेच भागीदारीस प्रोत्साहन देऊन विकास साधणे.

६.शेतकर्यांना योग्य मोबदला मिळण्याच्या दृष्टीकोनातून शक्य असेल तेथे राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळाची(एन.डी.डी.बी.)संकल्पना राबविणे.

७.सर्व स्तरावर क्षमता विकास व मनुष्यबळ विकासासाठी राबविण्यात येणारया कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाचे मापदंड व लाभार्थी निवडीच्या अटी:

अभियानात फळपिकांचा कालावधी,गरज,हवामान,अंतर,व खर्चानुसार,विविध मापदंड ठरविण्यात आले आहेत.सर्व अटींची पूर्तता झाल्यानंतरच अनुदानाचे वाटप करण्यात येते.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियाना मध्ये सहभागी हिऊ इच्छिणारया शेतकरयांना पुढील काही अटींची पूर्तता करावी लागते.

१.राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाचा लाभ घेण्यासाठी शेतकरयांजवळ स्वताच्या मालकीची जमीन,कायमस्वरूपी पाणी असणे आवश्यक आहे.

२.किमान ०.२० हेक्टर व कमाल ४ हेक्टर क्षेत्रापर्यंत सदर योजनेचा लाभ घेता येतो.

३.जमिनीमध्ये ठिबक सिंचनाची सोय असणे आवश्यक आहे.

५.लाभार्थीस अनुदान रक्कम मिळण्यासाठी त्याचे राष्ट्रीयकृत बँकेत खाते आवश्यक आहे.

६.योजनेमधून एका क्षेत्रासाठी एकदाच लाभ घेता येईल.

७.फळबाग व क्षेत्रविस्तारासाठी लाभार्थीला केंद्र व राज्य शासनाच्या कोणत्याही एकाच योजनेचा लाभ घेता येईल.

८.शासनामार्फत मंजूर खर्चापेक्षा अधिक खर्च शेतकरयाने स्वतः करावयाचा असल्याचे संमतीपत्रक द्यावे लागते.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियाना अंतर्गत होणारी वित्तीय मदत:

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियाना अंतर्गत फळबाग लागवड क्षेत्रविस्तारासाठी लाभार्थी शासन भरीव आर्थिक मदत करीत असल्याचे खालील कोष्टकावरून स्पष्ट होते.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियाना वित्तीय मदत

(रक्कम कोटी रुपयात)

अ.क्र.	वर्ष	एकूण लक्षांक	प्रत्यक्ष दिलेली रक्कम	एकूण लक्षांकापैकी दिलेल्या रक्कमेचे प्रमाण
१०	२००५-०६	१६१.२८	८२.६०	५१.२२
०२	२००६-०७	२४४.४५	१४४.९३	५९.२९
०३	२००७-०८	२२२.६७	१३२.२५	८४.९६
०४	२००८-०९	२४१.७८	१३०.२२	५३.८६
०५	२००९-१०	१६३.४८	९१.२३	५६.११

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाची कार्यप्रणाली

०६	२०१०-११	१२७.१६	१२६.१४	७५.४६
----	---------	--------	--------	-------

संदर्भ: All India Progress Report of NHM 2005-2011

वरील कोष्टकावरून सन २००५-०६ मध्ये शासनामार्फत ५१.२२% एवढे प्रत्यक्ष अनुदानाचे वाटप केले तर सन २०१०-११ मध्ये ७५.४६% एवढी अनुदान वाटपामध्ये वाढ झाल्याची दिसून येते.

एकूण फळबाग क्षेत्र, उत्पादन, व उत्पादकता:

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानातील अनुदानाचा परिणाम फळबाग लागवड क्षेत्रातील वाढीमध्ये दिसून येतो. महाराष्ट्रातील फळबागेचे एकूण क्षेत्र, उत्पादन, व उत्पादकता यातील झालेली वाढ खालील कोष्टकावरून दिसून येते.

महाराष्ट्रातील फळबागेची स्थिती

(क्षेत्र ००० हेक्टर, उत्पादन-००० मेट्रिक टन, उत्पादकता-मे ट/हेक्टरी)

अ.क्र.	वर्ष	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
०१.	१९९१-९२	२५६.१	३५१८.४	१३.७
०२.	२००१-०२	५८२.८	८८४०.६	१५.२
०३.	२०१०-११	१५३७	९५१३.०	६.२

संदर्भ: Indian Horticulture Database 2010-11

वरील कोष्टकावरून सन १९९१-९५ ते २०१०-११ या कालावधीत एकूण क्षेत्रामध्ये २५६.१ वरून १५३७ हेक्टर पर्यंत वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच उत्पादन ३५१८.४ मेट्रिक टन वरून ९५१३ टन पर्यंत वाढ झाल्याचे दिसून येते. वरील कोष्टकावरून राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानामधील योजनांचा लाभ शेतकरी करून घेत असल्याचे एकूण क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकता यातील वाढीवरून दिसून येत आहे.

निष्कर्ष:

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियाना अंतर्गत देण्यात येणाऱ्या अनुदानाच्या रकमेमध्ये प्रतिवर्षी वाढ होत आहे. यावरून सदर अभियान महाराष्ट्रात प्रभावीपणे राबविले जात असल्याचे दिसून येते.

अभियानामुळे गरजू शेतकर्यांना आधुनिक वाणांची लागवड करण्यासाठी मदत होऊन उत्पादनामध्येही वाढ झाली आहे. अभियानामुळे समूह व गत शेती वाढ होवून विपणनासाठी देखील मदत होत आहे. लाभार्थींच्या थेट बँक खात्यात अनुदान जमा होत

असल्याने त्याचा योग्य वापर केला जातो.तसेच अभियानामुळे पडीक जमिनीवर फळबाग लागवड होत असल्याने महाराष्ट्रातील फळ उत्पादनामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे.

जागतीकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी अभियानातील विविध योजनांचा शेतकर्यांना फायदा होत असल्याने त्यांच्या उत्पन्नामध्ये व राहणीमानाच्या दर्जामध्ये देखील वाढ होण्यास मदत होत आहे.

संदर्भ:

१.Govt. of India,Indian Horticulture Database 2010-11,National Horticulture Board , Ministry of Agriculture.

2.Govt. of India,Indian Horticulture Mission,Guidelines 2010,Dept.of Agriculture &Co-Operation ,New Delhi.

3.AnnualPlan Action under National Horticulture Mission (2005-06) Govt of Maharashtra ,Mumbai.

४.एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान-मार्गदर्शन सूचना २०१४-१५ पुणे-५.

५.देशमुख पी.पी.भारतातीलफळबाग लागवड १९८१ कॉन्तीनेन्तल प्रकाशन.

६.पाटील ए.व्ही.आणि करले ए.आर. महाराष्ट्र फळझाडे द्वितीय आवृत्ती १९९७ कॉन्तीनेन्तल प्रकाशन.

Websites:

1.<http://www.mahanhm.gov.in>

2.<http://www.nhm.nic.in>

3. <http://.hornet.gov.in>

4. <http://nhb.govt.in>

5. <http://midh.govt.in>